

A forradalom főpróbája?*

Bándy Sándor és Jancis Long

Kerékgyártó Elemér *A karácsonyista ideológia bírálata*hoz című kandidátusi értekezésének védésére 1956 szeptemberében, hat héttel a forradalom kitörése előtt került sor.¹ Kerékgyártó ekkor az Oktatásügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Osztályának vezetője és az Eötvös Loránd Tudományegyetem dialektikus materializmus tanszékének helyettes vezetője volt. Tudományosnak ható címe ellenére dolgozatával nyílt ideológiai támadást intézett Karácsony Sándor filozófus-tanár életműve ellen, akinek nevét egész Magyarországon jól ismerték, bár az ország határain túl azóta is teljesen ismeretlen maradt. A szerző sztálinista fordulatai már 1956-ban is elavultnak tűnhettek, hiszen a Sztálin halálát követő és az SZKP XX. kongresszusa után felgyorsuló enyhülés immár az elfogadhatóbb nyelvezet előtt is megnyitotta az utat. Kerékgyártó írását még támogatói sem tekintették tudományos igényű munkának. Az értekezés mentségére csupán az szolgálhatott, hogy egy évvel korábban íródott, akkor, amikor a dogmatikus marxizmus–leninizmus még megkérdőjelezhetetlen volt. Hogy, hogy nem, ez a jórészt érdektelen írás a védés – máskor unalmas – formalitását mégis képes volt sokak számára máig emlékezetes eseménnyé tenni.

A dolgok illetően alakulásában közrejátszottak azok az ideológiai és politikai folyamatok, melyek a szovjet befolyás alatti Kelet-Európát a Sztálin bűneit leleplező 1956. februári Hruscsov-beszéd s a magyar forradalom novemberi leverése közti időszakban jellemezték. Az akadémiai védés rendhagyó koreográfiájához hozzájáruló értelmiségiek maguk is érdekes pályát futottak be az 1945 és 1956 közötti nehéz korszakban. Az esemény, túl azon, hogy a kommunizmus magyarországi történetének izgalmas momentuma, egyetlen pillanatfelvétellebe sűríti a mindennapok társadalomlélektanának sajátosságait is. Ezért véltük fontosnak annyi év után rekonstruálni történetét.

* Ezúton szeretnénk köszönetet mondani azoknak, akik az interjúk során segítséget nyújtottak. Hálával tartozunk mindenekelőtt Kontra Györgynek, akinek az eseményekről különösen értékes feljegyzései maradtak; nélküle ez az írás nem született volna meg.

¹ Kerékgyártó a kandidátusi cím megpályázásakor már rendelkezett egyetemi filozófiadoktori címmel, amelyet az egyetem elvégzése után néhány évvel lehetett megszerezni. Csak emlékeztetőül jegyezzük meg, hogy az egyetemi kis- és az akadémiai nagydoktori cím között elhelyezkedő kandidátusi minősítést szovjet mintára vezették be 1945 után, mai megfelelője nagyjából a PhD. A kandidátusi minősítés odaítélését a Magyar Tudományos Akadémián belül tevékenykedő Tudományos Minősítő Bizottság végezte, az érintett egyetemi tanszék segítségével.

Kerégyártó

Kerégyártó Elemér 1956-ban 37 éves volt. A magas, jóképű férfi szegény családból származott, ám az érettségi után felvették az Eötvös József Kollégiumba, s így sikerült elvégeznie az egyetemet. 1939–40-ben kollégiumi diákvezetőként baloldali előadókat hívott meg (Lakatos 1947). Noha az Eötvös-kollégium mindig is híres volt liberális vitakultúrájáról, ez a maga idejében merész tettnek számított a háború kitörése utáni időkben, amikor a félfasiszta Horthy-kormányzat Hitlerrel való szövetségét mind szorosabbra fonta. Az egyetem elvégzése után Kerégyártót behívták a hadseregbe. 1944-ben, a nácik által megszállt Magyarországon, a Nyilaskeresztes Párt uralma idején kézigránatokkal segítette a magyar ellenállási mozgalmat. Ha tevékenységét leleplezik, sorsa az azonnali kivégzés lett volna (Fehér 1979: 562). Az ifjú bölcsész jól beszélt angolul, szűkebb érdeklődési területe Shakespeare és Keats munkássága volt.

Kerégyártó, számos nemzedéktársához hasonlóan, a háború utáni első adandó alkalommal csatlakozott a kommunistákhoz, és gyorsan haladt felfelé a párt hierarchiájában. 1947-re a párt első titkárának, Rákosi Mátyásnak a személyi titkára lett. Ám csakhamar az a káderdöntés született, hogy az 1948-tól kötelező tantárgyként bevezetett marxizmus–leninizmus oktatójaként hatékonyabban fejtheti ki tevékenységét. Ifjúkori tehetsége és hajdani bátor kiállása egyként megsínylette e változást. Manapság már csak kevesen tudnak felidézni bármi említésre méltó adalékot róla. Ugyanakkor kétségtelen, hogy személyét nem övezte olyan mértékű rettegés és gyűlölet, mint e történet némely más szereplőjé. Szabó Árpád alighanem híven összegzi a kortársak róla alkotott általános benyomását, amikor az ötvenes évekbeli Kerégyártót „egy senki”-ként jellemzi (interjú Szabó Árpáddal, 1999. február).

Máig sem ismert, vajon mi vezette Kerégyártót arra, hogy disszertációját éppen Karácsonyról írja. Karácsony Sándor négy évvel korábban halt meg, nem sokkal azután, hogy tanári állásából kitették. Kerégyártónak már 1955-ben megjelent róla egy cikke (Kerégyártó 1955). Lehetséges, hogy a párt úgy ítélte, Karácsony tanítása még mindig veszélyes lehet a pártfegyelemre és a helyes ideológiai vonalra nézve, s ezért kellett Kerégyártónak megírnia a cikket (Lendvai 1993). Az efféle írások célja korántsem a tudósok meggyőzése volt, sokkal inkább figyelmeztető üzenetként szolgáltak, jelen esetben azt sugallva, hogy Karácsony műveit a párt még mindig elítélendőnek tartja. Ám az sem lehetetlen, hogy maga Kerégyártó kívánta megtámadni Karácsonyt, akár meggyőződésből, akár mert ezt a lépést előbbrejutása szempontjából hasznosnak ítélte. Karácsony előadásaira egy ideig Kerégyártó is eljárt. Némelyek szerint sohasem tudta megbocsátani, hogy nem került be „a mester” tanítványainak legfelső körébe (interjú Varga Domokossal, 1999. március).

A körülmények

A Kerégyártó védését bejelentő, géppel írt meghívón az állt, hogy a védést 1956. szeptember 10-én délután három óraker tartják az Eötvös Loránd Tudományegyetem Pesti Barnabás utcai előadótermében. Oponensnek Mátrai Lászlót, a Magyar Tudományos Akadémia tagját és Szigeti József filozófiatanárt, a Kerégyártó által megpályázott kandidátusi cím birtokosát jelölték ki. Az írást hivatalból megítélő opponensnek az íratlan szabályok értelmében a védés alkalmával rendszeren néhány kritikai jellegű kér-

dést intéztek a jelölthöz, majd javasolták a mű elfogadását. Az értekezésekhez mindenki hozzáférhetett az MTA könyvtárában. A védések úgyszintén nyilvánosak voltak, a ceremónián bárki megjelenhetett.

A meghívón mindazonáltal elmulasztották feltüntetni, kik lesznek a minősítést odaítélő vagy elutasító bizottság tagjai. A bizottság végül is a következő személyekből állt: Bóka László irodalomtörténész, Hermann István és Heller Ágnes filozófusok, Horváth Iona pedagógiai tanár (Székely Endre felesége), Telegdi Zsigmond nyelvész és Nádor György hajdani rabbi, aki 1956-ban Fogarasi Béla filozófus tanársegédje volt. A bizottság titkára Mészáros István lett, aki később nyugaton Lukács Györgyről s a marxizmusról írt műveivel vált ismertté, elnöke pedig Ortutay Gyula. Heller és Hermann (ekkor még házastársak), illetve Mészáros Lukács-tanítványok voltak, s ekként behatóan tanulmányozták a mester érdeklődési körének főbb területeit: a történelem, az ideológia és a realizmus kérdését (lásd Kadarkay 1991; Heller 1998). Ezzel együtt figyelemre méltó, hogy az elnökön kívül a bizottságban nem volt más hivatalos „pártfilozófus”.

Kétségkívül pártfilozófusnak számított viszont a két opponens, Mátrai László és Szigeti József, illetve a bizottság elnöke, Ortutay Gyula. Az elegáns Mátrai, aki közismerten szerette a „jó ételeket, a jó borokat és a jó nőket” (interjú Heller Ágnessel, 1998. december), egykoron ígéretes filozófus és esztéta volt. Az Egyetemi Könyvtár igazgatói posztját azért fogadta el, mert, mint mondta, bármi fordulat történjék is a politikában, „könyvtárak mindig lesznek” (interjú Litván Györggyel, 1999. március). Úgy tartják számon, mint aki a hivatalos vonal minden rezdülését buzgón követni igyekezett, hogy állását s a vele járó tágas lakást megtarthassa.

A filozófiaprofesszor Szigeti Diderot- és Kierkegaard-tanulmányai s a negyvenes évek második felében a marxizmus-leninizmusról tartott értelmes előadásai alapján ismerték. Lukács sokéves moszkvai száműzetésből való hazatérte után a filozófus első nyitott szellemű tanítványai közé tartozott. Amikor a párt 1949-ben Lukács ellen fordult, Szigetit is megfélemlítő célzatú kihallgatásnak vetették alá, ami ellen Lukács tiltakozott is Révai Józsefnél, a párt főideológusánál. Ennek ellenére Szigeti csakhamar csatlakozott a párt hivatalos Lukács-bírálatához, és megszakította a kapcsolatot egykori tanárával. 1956 nyarán Szigeti, feltehetően megérezvén az új idők közeledtét, a régi lelkesedéssel próbált nyilvánosan is közeledni Lukácshoz (Kadarkay 1991: 412–413). Úgy tűnik, ez nemhogy csillapította volna, inkább még tovább élte a bizottságban részt vevő Lukács-tanítványok vele szembeni ellenszenvét. Ez az ellentét mindazonáltal csak egyike volt azoknak, melyek a Kerékgyártó dolgozatát elbíráló bizottság tagjai közt feszültek.

Ortutay Gyulát néprajzkutatóként és politikusként a harmincas évek óta jól ismerték szerte az országban. 1945 után egy ideig a Magyar Központi Híradó Rt. (Rádió, MTI, Filmhíradó) elnöke, majd vallás- és közoktatásügyi miniszter is volt, később a Múzeumok Országos Központjának vezetőjeként ő irányította a műemlékvédelmet Magyarországon. A Független Kisgazdapárt tagjaként vezető szerepet játszott a háború utáni politikában is. Mint utóbb azonban kiderült, ő is a rivális politikai pártokat belülről bomlasztó kriptokommunisták közé tartozott. Egykori kollégái méltányolták ugyan, hogy kész volt stratégiai eltökéltséggel küzdeni nézeteiért, ám azt a többség már nehezen tudta megbocsátani neki, hogy nem volt hajlandó segítséget nyújtani azoknak, akik éppen a rábizott információk miatt kerültek összeütközésbe a kommunistákkal. A bizottság tagjai közül mindenkinek voltak olyan barátai, kiket állításuk szerint Mátrai, Szigeti vagy Ortutay adott fel a hatóságoknak, s akikre kisebb-nagyobb mérvű meg-

hurcoltatás: állásvesztés, kínvallatás vagy börtönbüntetés várt. Az általuk korábban feladottak közül többen a védésen is megjelentek.

A doktori védések szerte a világon inkább ünnepi formalitásnak számítanak. Az igazi megmérettetést sokkal inkább az idáig vezető út nehézségei, a hivatalos és köznapi próbák, illetve maga az értekezés megírása jelentik. Ezen a szinten már nemigen szokás elutasítani az írásokat, s ha mégis, úgy emögött rendszeren a professzorok rivalizálása vagy olyasmi áll, hogy a jelölt makacsul, konzulensei lebeszélése ellenére nyújtja be dolgozatát. Mindez persze korántsem jelenti, hogy minden jelölt elsőrangú munkát végzett, inkább csak azt jelzi, hogy kollégái méltónak tartják felvenni soraikba.

Kerékgyártónak minden oka megvolt rá, hogy formális védésre számíton. A kommunista párt belső embere volt. Az önálló Marxizmus–Leninizmus Intézet felszámolásával a minisztériumban és az ELTE-n a marxizmus–leninizmus oktatása terén kifejtett buzgalma biztos ajánlólevélnek számított. Ráadásul pártszempontból Karácsony Sándor is biztonságos célpontot jelentett. (A kommunisták a negyvenes évek végén veszélyesnek ítélték Karácsony vállaltan önálló tanítási módszerét, a hazai parasztság művelésére nagy hangsúlyt helyező pedagógiai elképzeléseit, és azt, hogy több mint három évtizeden át dolgozott szorosban együtt a fiatalokkal. 1949-ben lemondatták számos tanári és ifjúsági mozgalomban viselt vezetői tiszteről, és méltatlanságok egész sorát kellett elszenvednie. 1952-ben bekövetkezett halálát sokan máig is e méltatlan bánásmódnak, és főként tanári katedrái elvesztésének tulajdonítják.) Kerékgyártó Karácsony-kritikája már korábban megjelent, így annak nyelvezetét és tartalmát joggal vélhette a párt elvárásaihoz illeszkedőnek. Az is a dolgozat elfogadását valószínűsítette, hogy Ortutay, Mátrai és Szigeti teljes mértékben tisztában voltak vele, a kandidátusi cím odaítélését várják tőlük; emellett különféle okokból maguk is szívesen vették Karácsony és követőinek bírálatát. Kerékgyártó és kollégái azonban nem számoltak a Budapesten 1956 nyarán uralkodó közhangulattal s a sztálinista években elhallgattott Karácsony-tanítványok mély tiszteletének és odaadásának továbbélésével.

Az 1956. októberi forradalom úgyszólván mindenki számára a meglepetés erejével hatott keleten és nyugaton egyaránt. Visszatekintve, persze, a történészek sorra számba veszik mindazon magyar és lengyel törekvéseket, amelyek Sztálin halála után a szovjet befolyás enyhítésére és a humánus reformok bevezetésére irányultak. Ezek a reformok azonban a megkérdőjelezhetetlennek vélt marxizmus–leninizmus és a szovjet hegemonia keretein belül maradtak (lásd például Litván 1996). 1956-ban a választóvonal azok között húzódtott, akik lehetségesnek tartották a pártpolitika liberális irányba terelését, illetve akik híek maradtak a sztálinizmushoz és/vagy a párt hivatalos irányvonalához. Miközben 1953-tól 1956-ig Moszkva és a magyar kommunista vezetés között állandó kötélhúzás folyt a reform és a szovjet befolyás mértékét illetően, az írók, tanárok és kiadók mindinkább felbátorodtak, visszatértek a „normális” nyelv használatához, s ha mégoly burkoltan is, immár valódi vitákat folytattak a szükséges változásokról (lásd például Paloczi-Horvath 1995; Aczél és Méray 1989). Hruscsov Sztálint leleplező 1956. február 24-i titkos beszéde, amelynek híre a csatlós országokba is gyorsan eljutott, további lökést adott a bírálatok és az elképzelések szabadabb megfogalmazásának.

1956 nyarán a magyar kormány a feszültségek enyhítésére engedélyezte, hogy a reformok megvitatására a párt ifjúsági szervezetén belül létrehozzák a Petőfi Kör. A viták azonban a vártnál jóval szókimondóbbak voltak, tovább visszhangozva azt az otthonok és munkahelyek falain belül is, ami a korábbi nyolc évben merő képtelenség lett volna. Kerékgyártó szeptember 10-i védésének résztvevői csaknem kivétel nélkül jelen voltak e

zajos vitaesteken. Ha előzményként nincs ez a nyári erjedés, amely a reform és a szabad szolás jegyében telt, úgy Kerékgyártó párthú értekezése is alighanem észrevétlen marad. Hiszen azok, akik elégedetlenek voltak a tudomány pártirányításával, korábban aligha mertek volna tiltakozni. Később pedig, az enyhébb kádári években, a növekvő közöny miatt nem törődtek volna a dologgal. A pillanat ekként valóban történelmi volt.

Karácsony

A forrongó 1956-os közhangulat ellenére Kerékgyártó alighanem akkor is elkerüli a történetket, ha nem Karácsony Sándort választja értekezése célpontjává. Karácsony a magyar szellemi élet sajátos egyénisége volt. 1891-ben született művelt, földbirtokos apa és egy református papleány fiaként, s ifjúságában Budapest, Bécs, Genf egyetemén s a monarchia hadseregében változatos képzésben részesült. Amikor 1919-ben első tanári állását megkapta, a latin és görög mellett hat modern nyelvet beszélt, s mély hatást gyakoroltak rá Saussure nyelvészeti elvei. Ettől fogva egész élete pedagógia- és filozófiaoktatással, bibliakörök vezetésével, írással, és az ifjúsági mozgalom szervezésével telt: több, mint húsz könyve és sok tucatnyi cikke jelent meg, ifjúsági lapot szerkesztett és a Magyar Cserkész Szövetség, illetve a háború után a MADISZ vezetői közé tartozott. Mielőtt 1942-ben a debreceni bölcsészkar pedagógia tanszékének élére kinevezték volna, több középiskolában is tanított, és nyelvészeti előadásokat tartott a debreceni Református Kollégiumban. A nyári táborok és ifjúsági összejövetelek szervezésében tanúsított fáradhatatlan energiája már csak azért is bámulatos, mivel mozgását nagyban gátolta egy első világháborús sebesülése (két botra támaszkodva tudott csak járni), amit később csak súlyosbított mindinkább megnövekedett testsúlya.

A nevelés, az ifjak önálló, etikus gondolkodásra való rávezetése volt Karácsony legfőbb szenvedélye – s legfőbb tehetsége is egyben. Kortársainak bírálatára ritkán válaszolt (mivel úgy vélte, ez a mindenkori politikai irányvonal függvényében változik), diákjaival azonban elmélyült kritikai dialógust folytatott. Vekerdí László, későbbi tudományfilozófus 19 évesen került az óráira, ahol meglepetve tapasztalta, hogy az egyetemen bevettnek számító németes tanítási módszer leereszkedő hangnemével szemben itt nyíltan lehet vitázni, hogy senkibe nem fojtják bele a véleményét, s Karácsony azzal kezdi szemináriumát, hogy egy korábbi tévedése miatt hallgatóitól elnézést kér (interjú Vekerdí Lászlóval, 1998. november).

A közéleti kérdések közül a munkások és parasztok nevelésének és életkörülményeinek javítása, valamint a magyar irodalomban és nyelvben rejlő sajátos filozófia tudatosítása foglalkoztatta leginkább, írásainak, előadásainak és tevékenységének középpontjában is ezek a kérdések állnak. Karácsony gondolatvilágának nemcsak szüntelen szellemi muníciót, de egyben sajátos konzisztenciát is adott egész életét átható református hite és erkölcsisége; „a másik ember filozófiája” – az az általa kidolgozott pszichológiai nézetrendszer, melynek lényege, hogy a jó tanítás, a helyes gondolkodás és az erkölcsi érzékenység alapja a másakra való odafigyelés képessége.² A magyarságtudat azután került érdeklődése középpontjába, mikor az első világháború után Magyar-

² Karácsony életútjának és főbb munkáinak összefoglalását Lendvai Ferenc végezte el (1993). A Kontra Györggyel (1998. november és december), Varga Domokossal és Máriával, továbbá Vekerdí Lászlóval készült interjúk sokat segítettek Karácsony elképzeléseinek pontosabb megértéséhez.

ország elvesztette az Osztrák–Magyar Monarchiának köszönhető súlyát a világban, és ami ennél is fontosabb: területének mintegy kétharmadát, népességének pedig a felét. Az egészséges magyar nemzeti öntudatot rombolta az 1919-es Tanácsköztársaság és az ezt követő román megszállás, s utóbb az országot stabilizáló jobboldali Horthy-rezsim berendezkedése is. Számos más gondolkodóhoz hasonlóan Karácsony a magyar lélek mély depressziójától tartott. Az ő szemében a magyar irodalomról, nyelvről és pedagógiáról való írás és előadás a beteg léleknek nyújtott lelki segély volt. Legismertebb munkája, *A magyar észjárás és közoktatásunk reformja* (Karácsony 1985 [1939]) Magyarország egyes társadalmi rétegeinek nyelvét és lelkületét neveltetésük formáival és gazdagságával hozza összefüggésbe.

Eltérően azonban számos kortársától, akik a magyar azonosságtudat megerősítését szintén a kereszténységben és a kultúrnationalizmusban keresték, Karácsony nézetei nem vezettek antiszemitizmushoz s a Magyarország hajdani területéből részesült, szomszédos országok gyűlöletéhez. A „másik ember” filozófiájából egyenesen következett, hogy a magyarok szenvedéseit a korábbi osztrák és magyar elnyomás miatt szenvedő románok, szerbek és szlovákok történetéből kölcsönzött példákkal világította meg. Vekerdí ugyancsak hangsúlyozza, hogy „Karácsony vallásossága eltért az egyház vallásától; mikor tudtára adtam, hogy ateista vagyok, nemhogy elfogadta, de mindjárt kiszemelt és bevett egy szűkebb csoportba, ahol a vallás belső etikájáról beszélgettünk” (interjú Vekerdí Lászlóval, 1998. november). Vekerdí testvére, a hívő Vekerdí József filológus és könyvtáros azt emelte ki, hogy „Karácsony a nagy középkori keresztény misztikusokhoz hasonlított; az egyetlen általam ismert ember, aki minden cselekedetében az Istennel élt” (Vekerdí József levele J. Longhoz, 1998. március). A harmincas, negyvenes években, amikor a fasizmus előretörésével a magyarországi antiszemitizmus is felerősödött, Karácsony fontosnak vélte ellátogatni zsidó középiskolákba, majd később a frontszolgálatra induló zsidó munkaszolgálatosok századaihoz. Egy túlélő meséli, hogy Karácsony sorra mindőjükkel kezét fogott, és Magyarország nevében bocsánatot kért tőlük (interjú Vekerdí Lászlóval, 1998. november). Magyarország 1944-es német megszállása után úgyszintén volt rá eset, hogy a zsidóknak kötelező sárga csillaggal jelent meg az óráin (interjú Varga Domokossal, 1999. január). Amikor megtudta, hogy a Gestapo keresi, maga is bujkálni kényszerült.

Karácsony szervezte meg a vidéki cserkészmozgalmat, amelynek keretében az oktatás szempontjából is értékes programokról gondoskodott, így például a régészetbe a Nemzeti Múzeum szakemberei vezették be a fiatalokat. Nyári táborokat szervezett, ahol a parasztyerekek felkészülhettek mindazon vizsgákra, melyeket a módosabb városi társaik ugyanebben az életkorban tettek le. Tapasztalatai alapján a színvonalas oktatási létesítmények vidéki elterjesztésének fontosságát szorgalmazta. Eredményeit hallva egy vidéki polgármester két új iskolát is építtetett. Az iskoláztatás s az életkörülmények kiálló egyenlőtlensége miatt érzett felháborodás Karácsonyt baloldali érzékenységűvé tette. A harmincas években magára haragította mind az egyházat, mind a kormányt, mivel elismerően nyilatkozott a marxizmusról, mondván, hogy az csupán a kereszténység által sem megoldott társadalmi egyenlőtlenségre keres megoldást (Lendvai 1993). Ismeretséget kötött a kommunista Rajk Lászlóval is, aki a spanyol polgárháborúban harcolt, majd később koncepció per áldozatává vált. Jó barátja volt Veres Péter író, a baloldali parasztpolitikus is.

Marx iránti rokonszenve, a parasztság és az ingyenes oktatás iránti elkötelezettsége és antifasiszta múltja alapján a kommunisták 1945 után hatalmi ambíciójukhoz lehet-

séges szövetségest láttak benne. Számon tartották tevékenységét, s egyik leghűbb és legértelmesebb emberüket, Lakatos Imrét bízták meg órái látogatásával és annak kipuhatolásával, hogy mit is kezdenek vele, avagy miféle nehézségekbe ütközhet megnyerése (Khoor Miklós levele Bándy Sándorhoz, 1999. július; interjú Újfalussy Józseffel, 1999. február). Lukács György egy ízben azt mondta: „Karácsony Sándor az ifjúságot jelenti, a pártnak szüksége van az ifjúságra, tehát szüksége van Karácsony Sándorra” (Mátrai 1982: 54), amiből korántsem kell arra következtetnünk, hogy Lukács elfogadta Karácsony nézeteit, melyeket különben számos értelmiségi is zavarosnak tartott. Akárhogy is, utóvégre Lakatos és mások is ajánlották Karácsony felvételét a Kommunisták Pártjába. Ő maga ugyan nem kérte felvételét, de Lakatosnak azt mondta, ha belép, azt szeretné, ha a tagkönyvébe az 1919-es dátumot írják be párttagsága kezdeteként, mivel részt vett a rövid életű Tanácsköztársaságban, ahol az oktatási reformon dolgozott (interjú Vajda Annával és Gáborral, 2000. január). A párt azonban végül se így, se úgy nem vette fel a tagjai közé. Ennek ellenére 1945 és 1947 között az Országos Szabadművelődési Tanács elnökeként lelkesen együtt dolgozott más párttagokkal. A kommunizmust is éppúgy a saját elképzelései szerint értelmezte, akárcsak a kereszténységet vagy a nemzeti érzületet, s erre a párt értelmisége is felfigyelt. 1945-ös *A magyar demokrácia* című könyvében így ír: „minden embernek szabad tisztelnie minden ember autonómiáját... Demokráciában nincs diktatúra, de van rend” (Karácsony 1945: 6–7; idézi Kontra 1995: 93). Nézeteire Andics Erzsébet menten le is csapott a *Néplap* címmel akkortájt újjáélesztett debreceni baloldali újságban: „A demokrácia kizárja azt, hogy mindenki önállóan tevékenykedjék, mint autonóm lény” (*Néplap*, 1945. április 22., idézi Kontra 1995: 10).

Az Országos Szabadművelődési Tanács rendezvényein a befolyásos pártemberek, közöttük Andics Erzsébet megbizonyosodhattak felőle, hogy Karácsonynak a nevelés és a „másik ember” iránti odaadása merőben idegen a proletárdiktatúra légkörétől. A Kommunisták Párt egyébként nem először szembesült a problémával, hogy mit is kezdjen azon karizmatikus, idealista személyiségekkel, akikre a hatalom megszerzése érdekében feltétlen szüksége volt, ám akiktől nem várhatta, hogy saját eszméiket renegátként feladják, és ráadásul követőikből is jókora tábort gyűjthetnek maguk köré, holott a kiépülő diktatúra célja a társadalom teljes alávetettsége. A „megoldás”, amellyel a makacsul önálló gondolkodású „társutasoktól” megszabadultak, akár életveszélyes is lehetett, jobb esetben „csak” megalázóan embertelen volt. Úgy ítélték, hogy Karácsonynak túl sok híve van ahhoz, hogy egyszerűen letartóztassák, így inkább a tanítás feladására kényszerítették (interjú Varga Domokossal, 1999. január). A *Művelt Nép*ben megjelent cikkében Losonczy Géza 1950-ben úgy látta, hogy „a Karácsony Sándor-féle irányzatnak a gyökerei mélyen az ellenforradalom talajába nyúlnak vissza”; és támadást intézett Karácsony ellen, aki szerinte „a magyar paraszterté való rajongás leple alatt az elmaradt, egyéni parasztgazdálkodást dicsőíti a magasabb rendű, nagyüzemi, kollektív, szocialista gazdálkodási formával szemben” (*Művelt Nép*, 1950. márciusi 1. sz.). Azt remélték, hogy Karácsony nyugdíjának megkurtításával előidézhetik korai halálát, úgy okoskodván, hogy a csekély összegből nem tudja majd biztosítani azt a tetemes táplálékmennyiséget, amelyre feltevésük szerint súlya miatt szüksége lenne. Karácsony valóban csak azért nem halt rövid úton éhen, mivel odaadó tanítványai rendszeresen gyűjtést szerveztek családja javára, és a lakásán tartott gyakori összejövetelek alkalmával lelkiileg is támogatták. Sajnos így sem bírta sokáig. Halála napján érkezett meg az a levél, amelyben nyugdíjának teljes megvonásáról értesítették.

Karácsony Sándor körül egész tábor alakult ki egykori diákjaiból. A „karácsonyista” megnevezést a csoportot ironikusan szemlélők a harmincas évek óta használták a tanítványok apostoli odaadásának gúnyolásaként. A csoporthoz tartozóknak ez ugyan nem tetszett, s ugyanígy az eufémikusabb „alexandrista” megnevezést is elutasították. „Mi keresztényeknek véltük magunkat, nem pedig egy szektához tartozóknak” – fogalmazott egyikük (interjú Kontra Györggyel, 1998. december). Egy lelkes tanítvány felesége azt rőtta fel a társaságnak, hogy „itt mindenben lehetett kételkedni, csak Karácsonyban nem”. Mások a csoport szoros összetartozása mögött homoszexuális vonzalmakra gyanakodtak, annak ellenére, hogy az összejöveteleket a lakásán, s gyakran családjá jelenlétében tartották (interjú Kontra Györggyel, 1998. december). Karácsony egy református pap lányát vette el, akitől két lánya és egy fia született.

Kerékgyártó kandidátusi értekezésének tézisei³

Az értekezés téziseinek tanúsága szerint Kerékgyártó a „karácsonyista ideológia” egyetlen pozitívumát abban látta, hogy németellenes volt, és a 30-as években a rendszer „legális ellenzékeként” lépett fel. Mindezt azonban a tézisek egyúttal nézetrendszere legfőbb hibájául is felrötták. Kerékgyártó tézisei (és korábban megjelent cikke) bevezetőjében írását úgy mutatja be, mint választ a Magyar Dolgozók Pártjának III. kongresszusára, amely „rámutatott, hogy a »múlt«, de különösen a két világháború közötti ellenforradalmi korszak filozófiájának káros és jelenleg is ható »örökségét« bírálnunk kell”. A Kerékgyártó által összeállított bűnlajstrom vádpontjai tanulságos betekintést engednek a kelet-európai kommunizmus egykori értékrendjébe, illetve az 1950-es évek derekán napirenden lévő kérdésekbe.

„A karácsonyizmus társadalmi tartalmát tekintve kispolgári áramlat volt, és a kispolgári parasztság azon részének ideológiáját tükrözte, amelyet az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság bukása után a kiábrándultság érzése hatott át a munkásosztály forradalmi társadalomátalakító erejét és képességeit illetően, s kommunistaellenes álláspontra helyezkedett. A kommunistaellenesség a karácsonyistákat akarva-akaratlanul a reakciós erők irányába taszította.”

„Karácsonyék politikai koncepciójában figyelemre méltó, hogy nacionalizmusuk egybeesett a Nyugat-Európa, s főleg az angolszások előtti hajbókolásban kifejezésre jutó kozmopolitizmussal.”

„E karácsonyisták lényegében negatív viszonya a kommunista párttal és a népi demokráciával szemben kifejeződött abban is, hogy tagadva az osztályharcot, erről szóló tételüket szembeszegezték az osztályokról és osztályharcról szóló marxista-leninista tanítással.”

A vádak sorában a legelmarasztalóbb az volt, hogy a karácsonyisták elutasítóan viszonyultak a proletárdiktatúrához, azon az alapon, hogy a diktatúra kizárja a demokráciát – lévén, hogy egymás ellentettjei. Azt is tagadták, hogy a munkások képesek maguk

3 Az itt következő fejezet Kerékgyártó kandidátusi értekezésének a védésen kiosztott tézisei alapján született. A 17 oldalas összefoglalót Kontra György bocsátotta a rendelkezésünkre. Maga az értekezés a tézisekkel egyetemben eltűnt az Akadémia könyvtárából és az ELTE filozófia tanszékéről, ahol pedig egy-egy példánynak lennie kellene belőlük.

igazgatni az államot, és ragaszkodtak hozzá, hogy az államigazgatás vezető posztjaiba képzett emberek kerüljenek. „A Szovjetunió tapasztalatát ebben a vonatkozásban a karácsonyisták agyonhallgatták.”

Előkészületek

Nem tudjuk, mikor érett meg Karácsony tanítványaiban az elhatározás, hogy Kerékgyártó kandidátusi értekezésének elfogadását megakadályozzák. Amikor cikke egy évvel korábban a párt hivatalos elméleti folyóirata, a *Társadalmi Szemle* hasábjain megjelent, a nyilvános tiltakozás még szóba sem jöhetett. 1956 nyarának elején azonban Kontra György fiatal biológus, aki a Karácsony-tanítványok utolsó generációjához tartozott, megkapta Kerékgyártó téziseinek egy példányát Tamás György barátjától, aki az Akadémián a védések körüli szervezői feladatokat intézte. Úgy tűnik, hogy Tamás is szeretne volna, ha az értekezés „független” bírálatban részesül. Ez lehetett az oka, hogy a bizottságba nem hivatalos „pártfilozófusokat” nevezett ki. Kontra elmondta, hogy „egész nyáron tudtam készülni”; s hogy az opponensek hivatalos beszédeihez is hozzájutott. Úgy döntött, hogy Kerékgyártótól eltérően nem személyes sértésekkel támadja meg a szerzőt, hanem módszeresen kigyűjti Kerékgyártó írásának mindazon állítását, amelyek nem állják meg a helyüket, s ezt Karácsony írásaiból vett idézetekkel is alátámasztja (interjúk Kontra Györggyel, 1998. november és 1999. március). A Karácsony-tanítványok között időközben híre ment, hogy számítani lehet az értekezés alapos bírálatára.

Az sem világos, hogy Lakatos Imre mikor szerzett tudomást a készülődésről. Amit Kontra higgadt tudományos észrevételei nem tudtak volna elérni, megtette az ő heves és átpolitizált fellépése, amelynek köszönhetően az események döntő fordulatot vettek. Lakatos, aki később világhírű matematika- és tudományelméleti gondolkodó lett, sajátos pártkarriert futott be. A negyvenes évek elején, miközben a debreceni egyetemen tanult, rendszeresen tartott illegális szemináriumokat Marx és Lenin nézeteiről, és a tanítást akkor sem hagyta abba, amikor 1944-ben barátnőjével és zsidó ismerőseivel bujkálni kényszerült a nácik elől.

A háború után Kerékgyártóhoz hasonlóan Lakatos is belevetette magát a kommunista párt szervezésébe, részt vett a tagtoborzásban, és mindent elvállalt, amire kérték. Közben a debreceni egyetemen első diplomáját is megszerezte. Mint korábban szó volt róla, legelső pártfeladatként, még 1945 elején a párt és Karácsony közötti kapcsolattartással bízták meg. Karácsony tudta, hogy a kommunistáknak dolgozik, és jelentést is tesz nekik (Khoor Miklós személyes közlése). Ebben az időben történt egy furcsa fordulat is. 1945 márciusában a zsidó származású Lakatos református hitre tért át, keresztapja Karácsony Sándor volt. Mivel ismerősei tanúsága szerint marxista ateizmusa ez idő tájt töretlen volt, és zsidóságát sem kívánta leplezni (származása a német kapituláció küszöbén többé nem is jelenthetett problémát), ez a lépés igencsak különösnek tűnt. Barátai Lakatos áttérését azzal magyarázzák, hogy – a holokauszt más túlélőihöz hasonlóan – magyarságát kívánta ily módon demonstrálni, akárcsak akkor, mikor a háborút követően nevét a németes Lipsitzről Lakatosra változtatta. Később tréfásan azt mesélte, hogy kikeresztelkedése a lelkiessel kötött alku eredménye volt, aki cserébe azt ígérte, hogy a helyi választásokon a kommunistákra adja le szavazatát. Lehetséges, hogy e lépésben közrejátszott Karácsony iránti tisztelete is. Karácsony tanítványai kö-

rében, ahová ekkoriban olyan kiemelkedő matematikusok tartoztak, mint Kalmár László, Péter Rózsa és természetesen Lakatos, a matematikai logika és a nyelvészet kapcsolata gyakran volt napirenden (Kontra 1995: 88). A debreceni egyetemen tanító Szabó Árpád és Kardos László – Lakatos gimnáziumi irodalomtanára – mellett Karácsony is ott volt azon a megbeszélésen, ahol Lakatos 1945-ös Budapestre költözése előtt tanácsot kért tanáraitól jövőjét illetően. 1947-ben Karácsony maga is tagja volt a bizottságnak, amely Lakatos egyetemi doktori disszertációját elbírálta.

Karácsony pedagógiai nézeteinek hatását azonban hiába is keresnénk Lakatos azon buzgalmában, amellyel a régi oktatási rendszer felszámolásában segédkezett. A közoktatási minisztériumban, részben Ortutay minisztersége alatt, és több hivatalos bizottság tagjaként tevékenysége főként abban állt, hogy intézte a független szellemű („nem elég progresszív”) tanárok elbocsátását, lecserélésüket a pártvonalhoz hű, megbízható káderekkel. Élete egy későbbi szakaszában a minőségi és szabad egyetemi oktatás lelkes híve vált belőle, 1945 és 1950 között azonban az oktatás kérdésében éppoly kemény sztálinista nézeteket vallott, mint más területeken.⁴

Közel ugyanazon időben, amikor Karácsonyt függetlensége miatt félreállították, a pártnak lelkes elkötelezett Lakatos szintén kiesett a kommunisták kegyeiből. 1950 áprilisában kizárták a pártból,⁵ majd júniusban a recski lágerbe küldték.⁶ Recskről való 1953-as szabadulása után Lakatos nem vállalt politikai szerepet. Az MTA Matematikai Intézetében dolgozott, és minden idejét a matematika tanulmányozásának szentelte, hogy, mint mondotta, „az elvesztegetett időt jóvátegye”. 1956 nyarán azonban maga is előadást készített a Petőfi Kör szeptemberi összejövetelére az oktatás reformjával kapcsolatban. Azok szerint, akik közvetlenül a szabadulása után találkoztak vele, Lakatost nem a recski élmények indították el a reform irányába. Sokkal inkább arról volt szó, hogy miközben ő a munkatáborban el volt zárva a világtól, barátai sorra felülvizsgálták 1950-es keményvonalas nézeteiket, s többen közülük – így a pszichológus Mérei Ferenc és az újságíró Gimes Miklós – 1956-ra egyenesen a reform élvonalába kerültek. Az előbbit, mint ismeretes, a forradalomban játszott szerepe miatt később bebörtönözték, az utóbbit kivégezték. Lakatos utóbb azt mondta, hogy az Akadémiai Könyvtárban számára hozzáférhető tiltott könyvek ébresztették rá a rendszer hibáira és a cenzúra kártékony hatására.⁷

Hogy másokat is rávegyen a Kerékgyártó védésén való részvételre, Lakatos városzerte híresztelni kezdte: a disszertáció olyannyira gyenge, hogy sem az Akadémia, sem a párt, sem a magyar értelmiség nem engedheti meg, hogy szerzője ez alapján kandidátus lehessen. Egyszersmind azt is kiötlötte, hogy kinek milyen kérdést kell majd feltennie a bizottság tagjaihoz. Szeptember 9-én Lakatos megjelent Kontra laboratóriu-

4 Matematikafilozófiáról szóló, Cambridge-ben benyújtott PhD-disszertációját Lakatos szókratészi dialógus formájában írta meg, ami emlékeztet Karácsony óráinak szabad és felfedező jellegű kritikai hangulatára.

5 Kizárását azzal indokolták, hogy 1944-ben vezető szerepet játszott egy 19 éves lány öngyilkosságra való rábeszélésében. Az ugyancsak zsidó származású és marxista Izsák Éva Lakatossal együtt bujkált a németek elől Nagyváradon. Lakatos úgy érezte, hogy a lány valós kilétét könnyen felfedezhetik, és ezzel a csoport többi tagjának biztonságát veszélyeztetné. A történetet Congdon (1998) és Long (1999) is részletesen elmeséli.

6 Az oktatásügyi minisztériumból a börtönbe vezető út nem volt egyenes. Ez azonban már egy másik történethez tartozik. A találgatásokról és a tényekről lásd Congdon (1998) és Long (1999) írását.

7 Amerikában Karl Popper kollégájaként Lakatos azt állította, hogy a változást Popper politikai filozófiája indította el benne, az Akadémia tiltott állományában ugyanis megtalálta *A nyílt társadalom és ellenségei* című írását.

mában, hogy néhány részletet egyeztessenek. Még onnan mindenáron telefonálni akart, Kontra beosztásához azonban nem járt telefon, s a legközelebbi készülék Törő Imre, az anatómia tanszék vezetőjének irodájában volt. Arra hivatkozva, hogy Debrecenből jól ismeri Törőt, Lakatos besétált a szobájába, és birtokba vette a telefont. Sorra felhívta a bizottság minden tagját, izgatott hangon próbálva rábeszélni őket, hogy utasítsák el az értekezést. Egykori politikai elitéltként szavait saját múltjára utalva igyekezett nyomatékosítani (interjú Szabó Árpáddal és Kontra Györggyel, 1999. március). 1956 nyarán a sztálinista visszaélések túlélőit a tisztelet aurája vette körül. Heller Ágnes úgy emlékszik, Lakatos arra kérte, legyen a szövetségese a tudományos színvonal megőrzésében s a közelmúlt bűneinek jóvátételében (interjú Heller Ágnessel, 1998. december).

Lakatos annak is tudatában volt, hogy kiszolgált és börtönviselt sztálinistaként máshol is meghallgatásra talál. Felhívta a DISZ akkori vezetőjét, Hollós Ervint, aki a Petőfi Kör renitens összejöveteléről közvetített a párt vezetésének. Debrecenben Hollós is jelentett a pártnak Karácsony tevékenységéről. Lakatos nyíltan nekiszegte a kérdést, mi a kifogása a pártnak Karácsonnyal, mire Hollós azt válaszolta, semmi, azon kívül, hogy Rajk barátja volt.⁸ Mint ismeretes, Rajk László külügyminiszter volt, amikor 1949-ben egy koncepció per vádlottjaként letartóztatták. A harmincas évek végén ő is Karácsony köréhez tartozott, és Karácsonnyal mindvégig jó viszonyt ápolt. Rajknak és vele együtt még három kivégzett társának nyilvános megkövetése Sztálin halála után került napirendre, elsősorban Rajk özvegyének fellépése nyomán, s ekkoriban már javában tervezték a kivégzetteket rehabilitáló, nyilvános újratemetési szertartást. Lakatos tudta, hogyha a párt szemében Karácsony egyetlen bűne a Rajkkal való barátság, s hogy várhatóan ez is csakhamar erényre fordul, támadójának megtámadása nem járhat komolyabb veszéllyel. Szabó Árpáddal, aki régi barátja és mentora volt, megtervezték, hogyan állíthatják maguk mellé a közvéleményt a védésen.

Szabó, aki a görög filológia és matematika elismert szakembere volt, úgyszintén ifjú korától ismerte Karácsonyt. Ő volt az, aki a 40-es évek elején a debreceni egyetem fiatal tanáráként ajánlotta a pedagógia tanszékre. A háború után mindketten az Országos Szabadművelődési Tanácsban tevékenykedtek. Szabónak voltak ugyan fenntartásai Karácsony tudományos munkásságát illetően, az oktatás jobbításáért folytatott küzdelméért és nacionalizmustól mentes magyarságtudatáért azonban őszintén tisztelte. Szabó Karácsonyhoz hasonlóan utóbb azért csatlakozott a kommunistákhoz, mert a háború után bennük látta az újrakezdés legreménytelibb letéteményeseit. Lakatos rábeszélésére 1945-ben lépett be a pártba, de néhány év múlva kizárták. Az ötvenes évek közepén felajánlották visszavételét, ő azonban, mint később elmondta, ekkor már „ráeszmélt” a párt sötét oldalára, s annak ellenére elutasította az ajánlatot, hogy ez komoly hátrányt jelentett szakmai karrierje szempontjából (interjú Szabó Árpáddal, 1997. április; Szabó történetét Lipták Tamás is megerősíti az 1997 májusában vele készült interjújában).

Lakatos és Szabó úgy döntött, kihasználják Szabó különleges retorikai képességeit s a Lakatosnak, mint volt politikai elitéltnek kijáró respektust. Lakatost néhány közeli barátján kívül (többükről, mint később kiderült, jelentéseket tett az ÁVH-nak) általában nem kedvelték, és nem is igen bíztak benne. Politikai földindulások idején azon-

⁸ A beszélgetés tartalmát Kontra mesélte el, aki a telefonálás alatt jelen volt a szobában.

ban ismételten előfordult, hogy lázas lelkesedése, éleslátó, frappáns érvelése és kiváló szervezőkészsége az események mozgatójává tették. A Kerékgyártó-vita volt az első alkalom, amikor nyilvánosan a hivatalos állásponttól eltérően nyilatkozott meg.

A háttérben azonban ott húzódott még egy merőben más természetű, személyes ellentét is, ami a vita kirobbanásában szintén közrejátszott. 1947-ben, három évig tartó viharos kapcsolat után Lakatos elvette Révész Évát, akivel 1944-ben együtt menekültek a németek elől, s akiből Lakatos hatására úgyszintén buzgó és törekvő marxista vált. A Nagyváradon velük együtt bujkáló kommunista társaik kettejükben látták megtestesülni a haladó „marxista párkapcsolatot”. Házasságuk még egy éve sem tartott, amikor Révész Éva otthagya Lakatosot, még hozzá annak a Szigeti Józsefnek a kedvéért, akit most Kerékgyártó opponenséül kijelöltek ki. Lakatos felesége távozása erősen feldúlta, és egyikükkel sem volt felhőtlen a viszonya. Ám Szigeti érzései sem voltak enyhébbek Lakatos iránt. Úgy érezte, Évát egy szörnytől mentette meg, és Lakatosot minden adandó alkalommal igyekezett megalázni. Lakatos ugyanakkor azt gyanította, hogy bebörtönzéséhez Szigetinek is köze volt.⁹ Így az a tény, hogy Szigeti hivatalos szerepet vállalt Kerékgyártó kandidátusi értekezésének védésénél, Lakatos számára minden bizonnyal olaj volt a tűzre.

1956. szeptember 10.

Az egykori budapesti értelmiség szövevényes kapcsolatrendszerén át Kerékgyártónak feltehetően tudomására jutott az ellene készülődő támadás terve. Pozíciójánál fogva a párton keresztül is eljuthattak hozzá bizonyos titkosrendőri információk. Ám, mint már jeleztük, Kerékgyártónak minden oka megvolt, hogy biztosra vegye: pártbeli pozíciója, értekezésének témája és opponensei kellő garanciát jelentenek a párt támogatására. 1956. szeptember 10-e reggelén mégis elég nyugtalan lehetett, legalábbis erre vall, hogy felhívta a központi vezetés egyik tagját, Andics Erzsébetet, arra kérve: „védje meg” őt ellenségeitől. Andics erre azt válaszolta, hogy magának kell megvédenie önmagát.¹⁰

Az egyetem vezetőit azonban még a terjedő híresztelések sem készítették fel arra, hogy délután 3 órakor az előadóterem ajtajában közel 400 ember tolong majd. Az ajtókat gyorsan bezárták, és megbeszélést tartottak. Végül úgy döntöttek, hogy a védést nem napolják el, s ami még meglepőbb: senkit sem zárnak ki a teremből. Nem tértek el a meghívó szövegétől, amely szerint „a nyilvános vitában minden jelenlévő részt vehet”, csupán a védelem helyét tették át a legnagyobb egyetemi előadóterembe, ami ekkora tömeget képes volt fogadni: a Marx Károly Közgazdaság-tudományi Egyetem nagyelőadójaiba, ami az eredeti helyszíntől alig negyedórányi sétaútra esik. A jelenlevők, a tömeg erejétől megmámorosodva, szépen átvonultak hát az új helyszínre. Eközben valaki megjegyezte: olyan az egész, akár a Petőfi Kör egy összejövetele.

⁹ Szigeti hozzáállása kiderült az 1999-ben vele készített interjúból; Lakatos gyanújáról Joseph Agassi és Gillian Page beszélt a szerzőknek 1995-ben Londonban, a velük készült interjú során.

¹⁰ Kerékgyártó személyes közlése Kontra Györgynek, aki a vele készített 1999. márciusi interjúban beszélt az esetről. 1956-ban még használatos volt a Központi Vezetőség megnevezés, 1957 után már Központi Bizottságról beszéltek. 1956-ban Andics az ELTE történelem tanszékének tanszékvezetője is volt.

A költözés miatt Kerékgyártó védése egy órával később kezdődött, ami a megnyitőbeszédet tartó Ivan Ivanovnak kiváltképp nagy bosszúságot okozott. Ivanov a budapesti egyetem filozófia tanszékén a Szovjetunió hivatalos képviselője volt. A hazai tudósok – megfélemlítve a proletárdiktatúrának kijáró tiszteletéről – maguk közt csak „vasmunkásból lett filozófus”-ként emlegették. Magyarul nem beszélt, tolmácsát általában mindenhová magával vitte. Ezúttal viszont nem volt vele, mivel alighanem úgy vélte, csupán egy rövid formalitásról lesz szó. Bosszantotta hát, hogy a védelem a vártnál jobban elhúzódik, s az előadót megtölti az izgó-mozgó tömeg, amelynek élénksége éppoly szokatlan volt szovjetunióbeli tapasztalataihoz képest, mint fülének a nyelv, melyet beszéltek. Ekként minden hősies igyekezete ellenére az est folyamán többször is elbóbiskolt. Az ülést oroszul elmondott rövid beszéde nyitotta meg, melyben megvallotta, hogy nem ért ugyan magyarul, s így nem tudja megítélni a hallgatóság elé kerülő írást, ámde a jelölt már szorgos felkészülésével is bizonytalanságot keltett a doktori címet.¹¹

A megnyitőbeszéd után Ortutay a bizottság elnökeként felkérte Mészáros, olvassa fel Kerékgyártó rövid életrajzát, majd Kerékgyártót, hogy foglalja össze munkája főbb mondanóját. Arra hivatkozva, hogy a bizottság és a hallgatóság egy része már olvasta téziseit, Kerékgyártó, aki ekkor már láthatóan zavarban volt, csupán rövid részleteket olvasott fel az összefoglalóból. Ezután Mátrai és Szigeti elmondták hivatalos opponensi hozzászólásukat, amely a világszerte bevett konvenciók szerint az általánosságok szintjén méltatta a jelölt munkáját, és néhány ajánlást tettek az írás tökéletesítésére. Mátrai beszédében úgy fogalmazott: a téma aktualitását az adja, hogy a kereszténységet a nacionalizmussal és az etikával zavarosan ötvöző karácsonyizmus akadályozza a letisztult forradalmi gondolkodás kibontakozását, s a maga idején ráadásul számos tanárt is megfertőzött. A jelölt azonban nem értette meg kellőképp, hogy a karácsonyizmus egyszerűen a 30-as évekbeli fasiszta Horthy-rezsim szellemisége elleni küzdelem terméke, s mint ilyen, a szocialista győzelem óta jelentőségét veszítette. Mátrai, akinek korán el kellett menni, mert utazott valahova, azt mondta, hogy „jó témaválasztás. A karácsonyizmus nem a fő veszély, de veszély. Nem más az egész (Karácsony írásai – K. Gy.), mint tévtanok eklektikus rendszere”. Többek között Karácsonyt „nacionizmus” vádolta Mátrai, és olyanokat mondott, hogy „Karácsonyt erős szálak fűzték a reakcióhoz”; „Karácsony álellenzéki volt a Horthy-korszakban” és „felháborító, hogy Kerékgyártó azt mondja, „Karácsony tanítványai kiváló stilszták”. Szigeti hasonlóan fogalmazott, rövid ízelítőt adva a korabeli rabulisztikus pártnyelvezetből, melynek kifacsart terminusaival egyszerre lehetett egy írást vagy személyt provincializmussal (azaz Magyarország jelentőségének túlzott hangsúlyozásával) és kozmopolitizmussal (az osztályharc felismerésének, illetve a Nyugat-ellenes kritika hiányával) bírálni. Szigeti dicsérte, hogy „Kerékgyártó kimutatta Karácsony provincializmusát”. Azt is mondta, hogy „Karácsony nem fogadta el a hegeli dialektikát, csak a protestáns egzisztencialista dialektikát. Hiba, hogy Kerékgyártó Freudot, Mannheimot és Rankét filozófusokként kezeli”. Azt is mondta Szigeti, hogy a disszertációban „van áltudományos tolvajnyelv és vulgarizálás”. Írásának fogyatékosága azonban, hogy „nem tudott sza-

11 Lásd Kontra Györgynek az ülésről készült, kiadatlan jegyzeteit, amelyet az 1999. márciusi interjú alkalmával olvasott fel. Az ülésen elhangzottakra vonatkozó részek többnyire ezen a feljegyzésen alapulnak.

badulni a marxista szektásságtól”, és pontatlanul fogalmaz. Miként az várható volt, végül mindkét opponens javasolta a bizottságnak, hogy fogadja el az értekezést.¹²

Kontra György azt is mondta (interjú, 2000. július 8.), ő tudta pártkörökből, hogy Kerékyártó pártmegbízásból támadta meg Karácsony Sándort. Az első személy, aki az opponensek után szót kapott, a nyelvész Kovács Ferenc volt, aki részletesen kimutatta, hogy Kerékyártó forrásai rosszak voltak, kontextusból kiragadott félmondatok stb.

Az elnöklő Ortutay ekkor megnyitotta a vitát. Szabó már mozdult volna, hogy felálljon, mivel Lakatossal előre megbeszélték, hogy ő lesz a harmadik felszólaló. Kontra ugyancsak kezdett nyugtalanodni, nehogy elszalassza a kedvező pillanatot, mivel látható volt, hogy a tömeg bármely percben elszabadulhat. Tamás György végül neki intett, s így Szabó, visszaülvén, átadta a terepet Kontrának. A mélyben forrongó izgalom ellenére az ülés ekkor még megőrizte egy akadémiai esemény ünnepélyességét, és ezt Kontra sem törte meg. Mondandóját cédulákról olvasta fel (ezeket máig is őrzi), sorra véve, hogy Kerékyártó értekezése miként torzította el Karácsony nézeteit, bizonyítékul teljes szövegekben felolvasva a kérdéses Karácsony-idézeteket. Meggyőződéséhez s az eredeti tervekhez híven Kerékyártó személyét nem támadta, és politikai kérdéseket sem érintett. Sokak számára ez a hozzászólás volt az ülés csúcspontja, amely a nehéz évek után a tudományosság egykori színvonalát és Karácsony keresztény humanizmusának örökségét idézte meg, s ismervén az egykori időket és Kontra fiatalkori életútját, e beszéd valóban nem kis merészségnek számított. Sokakat e pillanatok arról is meggyőztek, hogy részvételük nemcsak az egykori tanár iránti tisztelet kifejezése, de egyben néma demonstráció is az akadémia egykori színvonala s a tudományos igazságkeresés lezüllesztése ellen. Így, amikor Kontra visszaült a helyére, tomboló tapsvihár tört ki.

Egy-két rövidebb hozzászólás után végre Szabó Árpád kapta meg a szót. Szabó egészen más hangot ütött meg; keményen támadta a szerzőt, a szándékot, magát az írást, és végül a rendszert, amelyben megszülethetett. „Amikor egy törpe harcba száll egy óriással, mi a legjobb eszköze? Felragad egy marék sarat, s az óriás arcába vágja.” Karácsonyt később a „magyar nyelv mesteré”-nek nevezte, és méltatta érdemeit. Ami pedig a törpét illeti, Kontránál is továbbment, és Kerékyártót nem egyszerűen Karácsony nézeteinek elferdítésével, hanem gyatra tudományos teljesítménnyel vádolta meg. Szavaival a hallgatóságot is egyre jobban feltűzelte, amely a szónok frappáns retorikai fordulatait minduntalan tüntető tappsal jutalmazta. Bár Szabó hozzászólását látszólag a bizottsághoz és akadémikustársaihoz intézte, nyilvánvaló volt, hogy maga is egyre jobban a tömeghangulat hatása alá került. Beszéde utolsó részében, amelyben azt fejtegette, hogy Kerékyártó írása a tudomány átpolitizálásának elrettentő mintapéldája, már egyértelműen a hallgatóság egészéhez szólt. Hozzászólását azzal fejezte be, hogy a színvonalatlanságot a propaganda és elnyomás közege szüli, a rossz munkának azonban nemcsak a tudomány, de a rendszer is vesztese. „A tudománynak kellene vezetnie a pártot, nem a pártnak a tudósokat” – mondta, majd a kitörő tapsvihár közepette ő is visszaült helyére. Vekérdi József máig is „cicerói magaslatokba emelkedő, tüneményes szónoklatként” emlékszik Szabó beszédére (interjú Vekérdivel, 1998. november).

12 Mátrai és Szigeti bírálata a Kontra György által megőrzött gépelt példányok alapján ismertettük. Nincs róla tudomásunk, hogy valahol nyilvánosan is hozzáférhetőek lennének. Mint már említettük, a védés minden dokumentuma eltűnt az Akadémiáról és az Egyetemről.

Ettől fogva a hozzászólók inkább a hallgatósághoz, és nem a bizottsághoz szóltak, a hallgatóság pedig immár nekibátorodva adta alájuk a lovat, tapssal jutalmazva minden Kerékgyártó-ellenes megnyilatkozást, és jejes hallgatással fogadva a mind ritkább dicsérő szavakat. Már csupán a bizottság tagjai intézték egymáshoz felszólalásukat, melyekben többnyire előre elkészített jegyzeteik alapján próbáltak megmaradni a dolgozat fegyvelmezett megvitatásánál. Főként saját szakterületük idevágó szempontjait fejtegették. Telegdi például, nyelvész lévén, Karácsony metaforáinak silány értelmezése miatt kárhoztatta a szerzőt.

Amikor Lakatos szólásra emelkedett, a tudományos esemény már egészen átpolitizálódott. Bár beszédét azzal indította, hogy az akadémiai színvonal védelmére hivatkozva megpróbálta a bizottságot megnyerni, a tömegnek szánt későbbi szavai már egyértelműen politikai színezetűek voltak. Ha másban nem is, abban az egyben hozzászólása megegyezett Kontraéval, hogy Kerékgyártót nem támadta személyében – helyette inkább nem kis merészséggel a hatalmi berendezkedést okolta. A disszertáció, mondta, nemcsak gyenge, de jelentéktelen is. Karácsony egy letűnt korszakhoz tartozik, s a jelent semmilyen értelemben sem fenyegeti. Kerékgyártó vádját – hogy ti. Karácsony a háború után eltávolodott a kommunistáktól – Lakatos azzal a kijelentéssel cáfolta, hogy: „Én magam voltam az összekötő Rákosi és Karácsony között!” (interjú Kontra Györggyel, 1999. március).

Szigeti ekkor Lakatos szavába vágva hirtelen kifakadt, mondván, hogy senkit sem érdekel az az ember, aki Lukács Györgyöt hátba támadta.¹³ Lakatos hangját felemelve folytatni szeretne volna mondandóját, Szigeti azonban, aki maga is részt vett a Lukács elleni támadásokban, azt vágta Lakatos fejébe, hogy „pikaként használja a marxizmust” (interjú Vajda Gáborral és Annával, 2000. január). A hallgatóság felmorajlott – sokan tudtak ugyanis Szigeti és Lakatos ellenséges viszonyáról –, s a padsorokon suttogva végigfutott, hogy „egy nő miatt van” az egész. Az esetről Heller Ágnes egy több évvel későbbi beszámolójában már úgy vélekedett, hogy a vitát s az est egészét inkább az az ellentét határozta meg, amely a régi sztálinista párthűség s a kommunizmus bírálatának és reformjának 1956. nyári törekvései közt feszült. Lakatos és Szigeti folytatták a személyeskedést, amikor Ortutay, visszatalálva elnöki szerepébe, megintette Szigetit, hogy hagyja a hozzászólót beszélni. Lakatos merész retorikai fordulattal zárta szavait: „Taktikailag a hatalmon lévőknek kell támadnunk – döntsék el önök, hogy kikről van szó”. A hallgatóság ismét lelkesen tapsolt. A felesége az estéről ezt jegyezte naplójába: „Imre ma olyan volt, akár egy hordószónok.”

Éjfélre járhatott az idő, mire Ortutay elszánta magát a rendhagyó ülés lezárására. Szokás szerint ilyenkor, a bizottság döntése előtt, a jelöltet és az opponenseket még felkérlik: foglalják össze álláspontjukat. Mivel Mátrai sürgős elfoglaltságra hivatkozva már korábban távozott, Szigetinek kellett helyette is beszélni. Az ülés eleji lelkesedése láthatóan alábbhagyott: „Ez a disszertáció elégtelen úgy a tudomány, mint a marxizmus szempontjából; semmi nem akadályozta Kerékgyártót, hogy jobbat írjon.” Ezzel gyakorlatilag a kandidátusi értekezés elfogadására tett korábbi javaslatát nem ismételte meg, de vissza sem vonta. A bizottság titkára, Mészáros István türelmét veszve ezért így csattant fel: „Ön azt a benyomást kelti, hogy a disszertáció megfelel a követelmé-

13 Lakatos és még néhány, az este folyamán elhangzott hozzászóló szavait Krassó György Pallai Péterrel készített interjúja alapján idézzük (1956-os Intézet, Oral History Archívum, 651. sz.).

nyeknek, de ennek az ellenkezője a helyzet. Az egész csak egy kirohanás pártkongresszusi tézisekkel tarkítva. Szektás, és hazugságoktól hemzseg.” Ortutay ismét megfedtte Szigetit, amiért korábban Lakatos szavába vágott, és felkérte, hogy nyilvánítson egyértelmű véleményt a disszertációról. Szigeti újra általánosságokba menekült. Ortutay erre kifakadt: „Fenntartásokkal, de elfogadja, vagy írja újra?” Hosszú csönd következett, amit végül Szigeti hangja tört meg: „Írja újra... Visszavonom az elfogadásra tett javaslatomat.” (Interjú Kontra Györggyel, 1999. március)

Ortutay Kerékgyártóhoz fordult, kíván-e felelni a bírálatokra. Ekkor egy vég nélküli, fennkölt válasz következett, amelyben az égvilágon semmi konkrétum nem volt (interjú Kontra Györggyel, 1999. március), majd a bizottság tanácskozássra visszavonult. Jóval éjjel után tértek vissza, a hallgatóságból már alig kétszázan maradtak. Mészáros István a legvégén beszélt, és azt mondta, hogy a disszertáció „nem a XX. kongresszus után, hanem 1950–1953 szellemében kelt. Erősen szektás, amit mindenkinek vissza kell utasítani”. A társalgás moraja egyszerre abbamaradt, ahogy Mészáros belekezdett a döntés felolvasásába. Kerékgyártó, mondta, „fontos kérdés bírálatát választotta témájául. Az irracionalista-eklektikus karácsonyista ideológiának beható marxista elemzése elősegítheti kulturális életünk fejlődését. A disszertáció azonban nem tudja megoldani feladatát. Szektáriánus tudománytalansággal közelíti meg tárgyát, meggyőző érvelés helyett pragmatikus kinyilatkoztatásokkal próbál bizonyítani... Ugyanakkor marxista ígérennyel lép fel, és dogmatizmusa is a marxizmus ellenzőinek táborát növelheti... Mindezek alapján a bírálóbizottság nyolc szavazattal egyhangúlag javasolja a Tudományok Minősítő Bizottságnak, hogy Kerékgyártó Elemérnek a filozófiai tudományok kandidátusa fokozatot ne adja meg”. A közönség soraiból megkönnyebbült nevetés hallatszott.

Ahogy a padsorok kiürültek, Kerékgyártó némán kezét fogott Kontrával, és feldúltan távozott.

Utóregék

Kertész György, a *Szabad Nép* újságírója eredetileg nem azért jött el az ülésre, hogy arról tudósítson; csupán a feleségéért ugrott be késő délután, ám menten felismerte az esemény hírértékét, s meg is írta róla szóló cikkét. Mire az két nappal később, szeptember 12-én megjelent, már a párt hivatalos álláspontját is közvetíthette: „Nem a marxizmus valamiféle helyi veresége volt. Ellenkezőleg: a dogmatizmusa, a tudománytalansága.” A cikk arra is kitért, „Rendkívül sajnálatos, hogy Kerékgyártó elvtárs mindennek ellenére nem volt képes megérteni eljárása helytelenségét... Válasza során, megfedkezve arról, hogy disszertációját védve bizonyos értelemben vizsgálzik, úgy lépett fel, mintha ő vizsgáztatná a bizottságot, az opponenseket és az egész hallgatóságot” (*Szabad Nép*, 1956. szeptember 12.: 4.).

Az eset személyes konzekvenciái eltörpülnek az elkövetkező hetek és hónapok egész országot érintő eseményei mellett; október 6-án megtartották Rajknak és három társának ünnepélyes újratemetését, amelyen legkevesebb kétszázezer ember vett részt. Szász Béla, aki maga is nemrég szabadult a börtönből, jelenlétük üzenetét úgy értékelte, hogy „szenvédélyes vágyunk..., hogy egy korszakot temessenek el; örökre eltemessék az önkény és a szegyenletes esztendők erkölcsi halottait” (Szász 1989: 343). Kerékgyártó védésének vitája nem tekinthető az események kiváltó okának, csupán maga is

érzékeltette azt az irányt, amelybe a közhangulat 1956 nyarán elmozdult. Mátrai visszaemlékezésében az esetet évek múltán úgy jellemezte, mint az „ellenforradalom jelmezes főpróbáját” (Mátrai 1982: 50). Érdemesnek tartjuk azonban elmondani, miként is alakult az eset főbb szereplőinek forradalom utáni sorsa, hiszen a kor sajátos légköréhez ez is hozzátartozik.

Kerékyártót csakhamar elmozdították egyetemi állásából, a párt azonban összességében úgy ítélte meg, védésének kudarca csak még hasznosabbá tette számukra. Új állást a Kulturális Kapcsolatok Intézetében találtak számára, ahol a hivatalos külföldi utazás az 1956 utáni időkben csupán a legmegbízhatóbb pártemberek privilégiuma volt. Egyesek tudni vélték, azért került ide, hogy rajta tartsa a szemét az intézet igazgatóján, akinek megbízhatóságát illetően kétségek merültek fel (interjú Nagy András-sal, 1999. január). 1957-ben Ivan Ivanov, immáron hazatérve, telefonon felkereste Kerékyártót nagylelkűen felajánlva neki, hogy kandidátusi értekezését Moszkvában védje meg. Nem tudni, változtatott-e valamit is a tartalmán, a téma mindenesetre ugyanaz maradt. „Egy ismeretlen magyar támadott egy másik ismeretlen magyart egy olyan nyelven, amit senki sem értett, s a tudatlan szovjet bizottság kandidátussá avatta” – ahogy Szabó találóan megfogalmazta (interjú Szabó Árpáddal, 1999. március). Akadémiai címét, új munkáját és ellenségeinek 1956 utáni elhallgattatását azonban nem élvezhette sokáig – Kerékyártó is az elhunyt utasok között volt, amikor 1962-ben Párizsban a MALÉV első repülőgép-szerencsétlensége bekövetkezett.

A forradalom leverése után Szigeti újfent megváltoztatta Lukácsról alkotott véleményét, és a párt kérésére nyilvános leleplező beszédet tartott róla. 1956 után néhány évig Szigeti kulturális és közoktatásügyi miniszterhelyettes volt, s ezen új pozíciójából sokak szakmai előrejutását befolyásolhatta. Szabó Árpádot kitették az egyetemről, s minthogy a forradalomban csupán jelentéktelen szerepet játszott, eltávolítását nem tudta másnak tulajdonítani, mint Szigeti személyes bosszújának a védelem miatt. Szigeti ugyanakkor Kontra 1958-ban esedékes előléptetését – mint ő maga fogalmazott, alighanem Kontra „nagy meglepetésére” – nem akadályozta meg (interjú Szigeti Józseffel, 1999. április). Később Szigeti hosszú időn át a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének igazgatója volt.

Mátrai nyugdíjazásáig az Egyetemi Könyvtár igazgatója maradt. A 70-es években egy brosúrához írt előszavában Lakatosot úgy jellemzi, mint aki „minden eszmét maga mögött hagyott”. 1982-ben megjelent emlékezésében Karácsonyt több ponton is támadja, s leír egy furcsa jelenetet, melynek állítása szerint maga is szemtanúja volt 1929-ben. Eszerint Karácsony rávette volna az általa tanított iskolás fiúkat, hogy előbb botozzák meg őt, majd ő is megbotozta őket (Mátrai 1982). Azok, akik Karácsony védelmére keltek, többé nemigen jutottak publikációs lehetőséghez.

Ortutay 1957 és 1964 között a Hazafias Népfront főtítkára volt, és aktívan részt vett az egyetemek 1956 utáni „megtisztításában”, a reformerek és forradalmárok eltávolításában. Számos kulturális és tudományos kitüntetésben részesült, egyebek közt a Finn Tudományos Akadémia is tagjai közé választotta.

Kerékyártó vitájának másnapján Lakatos kérte újrafelvételét a pártba; minden jel arra vall, hogy elutasították (de legalábbis semmi jóval nem kecsegtették). Ezek után, szakmai előmenetelére és lakáskörülményei javulására semmi esélyt sem látva, teljesen elkeseredett (Pap Éva naplója, 1956. szeptember 11.). Ennek ellenére szeptemberben megtartotta előadását a Petőfi Körben, amelyben felszólalt a cenzúra, a propaganda, a történelem meghamisítása és mindaz ellen, aminek létrejöttében nyolc évvel ko-

rábban maga is oly buzgón részt vett; mint mondta, mert e módszerek eltompítják az agyat és elsorvasztják az oktatást. Ugyanitt síkraszállt a középiskolai logikaoktatás bevezetése mellett is: „Tanulják csak meg a gyerekek, mi a különbség egy bizonyított állítás és egy be nem bizonyított állítás között. Persze, akkor egyes elvtársaknak nehezebb dolguk lesz az elvi cikkek írásánál, kevesebb lesz a kandidátus” (A Petőfi Kör vitái, 1992).

Lakatos előadásának angol fordításra előkészített változatában szerepel Szabó Árpád egy a Kerékgyártó-védésen elhangzott mondata: „A tudománynak kellene vezetnie a pártot, nem a pártnak a tudósokat.” A beszédet a reform hívei nagy tetszéssel fogadták.¹⁴ A Petőfi Körnek ugyanezen az összejövetelen Kemény István is bírálatot írt a Kerékgyártó és a Karácsonyról írt értekezést. A vita vezetőjének egyebek közt feltették a kérdést: „Mikor váltják le Kerékgyártó Elemért jelenlegi posztjáról?” Novemberben Lakatos is csatlakozott a Magyarországot elhagyó „disszidensek” tömegéhez, felesége családjával együtt átgyalogoltak Ausztriába. Januárban beiratkozott a cambridge-i egyetem posztgraduális elméleti matematikai képzésére. Két évvel később matematikafilozófiáról írt disszertációjával szerzett magának hírnevet a filozófusok körében, és Karl Popper mellé került a University of London egyetemre. Amikor 1966-ban Popper visszavonult, logikaelméleti és tudomány-módszertani professzori székét Lakatos örökölte. Szívrohamban halt meg 1974-ben.

Kontra György biológusként sikeres tudományos pályát futott be. A Karácsony-tanítványok köre nem oszlott fel, s ő maga mindvégig azonosult a csoporttal, valamint azzal a keresztény szemlélettel, amit etikája lényegének tartott. A csoporthoz tartozók rendszeresen találkoztak, és szükségét szenvedő társaikat abból a közös alaphoz támogatták, amit az önmagukra kivetett tizedből hoztak létre. 1989 óta fiatalok számára évente megrendezik a Karácsony egyik könyvének címéről elnevezett „Csökmei Kör” nyári tábort. 1999-ben a köszöntőt a nyolcvanas éveiben járó Szabó Árpád tartotta a magyar történelemkép változásairól – Karácsonynak abból az elképzeléséből kiindulva, hogy a német filozófia a magyar filozófiai gondolkodást túlságosan elnyomta, s hogy a valódi magyar filozófiát inkább a magyar irodalomban kell keresni; Szabó a 19. és 20. század irodalmának tükrében mutatta be a magyar történelmet.

Utóvégre még az sem lehetetlen, hogy az 1956. szeptember 10-én történtek felidézésével némiképp közelebb kerültünk a kommunista időszak sajátos belső változásainak megértéséhez – nem szólva az emberi természet örök és örökkön ismétlődő viszontagságairól.

Hivatkozott irodalom

- A Petőfi Kör vitái* (1992), Budapest: 56-os Intézet – Múzsák.
Aczél Tamás és Mérai Tibor (1989): *Tisztító vihar*. Szeged: JATE.
Congdon, Lee (1998): Bűn és büntetlenség. In *Replika*, 29. szám.
Fehér Lajos (1979): *Így történt*. Budapest: Magvető.
Heller Ágnes (1998): *A bicikliző majom*. Budapest: Múlt és Jövő.

¹⁴ Erről is szó van Litván György 1999-es „Ember vagy ördög: ki volt Lakatos Imre?” című, Mérei Anna által rendezett dokumentumfilmjében.

- Kadarkay, Árpád (1991): *George Lukács: Life, Thought, and Politics*. Oxford, UK: Basil Blackwell.
- Karácsony Sándor (1945): *A magyar demokrácia*. Budapest: Exodus.
- Karácsony Sándor (1985 [1939]): *A magyar észjárás és közoktatásunk reformja*. Budapest: Magvető.
- Kerékgyártó Elemér (1955): A „népies-karácsonyista” társadalomfelfogásról. In *Társadalmi Szemle*, február–március: 117–138.
- Kontra György (1995): *Karácsony Sándor*. Budapest: Nemzeti Pedagógiai Könyvtár.
- Lakatos Imre (1947): Eötvös-kollégium – Györfy-kollégium. In *Valóság*, 3.
- Lendvai Ferenc (1993): *Egy magyar filozófus: Karácsony Sándor*. Budapest: Akadémia.
- Litván György és Mérai Anna (1999): *Ember vagy ördög: ki volt Lakatos Imre?* Dokumentumfilm.
- Litván, György (1996): *The Hungarian Revolution of 1956*. London: Longman.
- Long, Jancis (1999): Lakatos Imre Magyarországon. In *Magyar Filozófiai Szemle*, 1–3.
- Mátrai László (1982): *Műhelyeim története*. Budapest: Szépirodalmi.
- Paloczi-Horvath, George (1995): *The Undefeated*. London: Eland.
- Pogány Mária (szerk.) (1992): *Kardos László börtönírásai. 1957–1963*. Budapest: Gondolat.
- Szász Béla (1989): *Minden kényszer nélkül*. Európa: Budapest.
- Vekerdí László (1997): *Sorskérdések árnyékában*. Tatabánya: Új Forrás könyvek.

Felhasznált források

Dokumentumok

A védés meghívója.

Kerékgyártó Elemér kandidátusi értekezésének tézisei.

A bizottsági döntés gépiratos példánya.

Khoor Miklós levele Bándy Sándorhoz, 1999. július.

Krassó György interjúja Pallai Péterrel. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 651. sz.

Vekerdí József levele Jancis Longhoz, 1998. március.

Pap Éva – Lakatos Imre felesége – naplója.

Interjúk

(készítették: Bándy Sándor és Jancis Long*)

Interjú Heller Ágnessel, 1998. december.

Interjú Kontra Györggyel, 1998. november és december, 1999. március, 2000. július 8.

Interjú Lipták Tamással, 1997. május.

Interjú Litván Györggyel, 1999. március.

Interjú Nagy Andrással, 1999. január.

Interjú Szabó Árpáddal és Kontra Györggyel, 1999. március.

Interjú Szabó Árpáddal, 1997. április.

Interjú Szabó Árpáddal, 1999. február.

Interjú Szigeti Józseffel, 1999. április.

Interjú Újfalussy Józseffel, 1999. február.

Interjú Vajda Annával és Gáborral, 2000. január.

Interjú Varga Domokossal, 1999. január és március.

Interjú Vekerdí Lászlóval, 1998. november.

* Az interjúk a szerzők tulajdonában vannak.